

Kritiek, reflectie en debat binnen de ontwerpdisciplines architectuur, vormgeving en digitale cultuur in Nederland

Een optekening anno 2020
Saskia van Stein

inhoud

Saskia van Stein is onafhankelijk curator, moderator en docent met de nadruk op design en architectuur. Sinds 2021 is ze directeur-bestuurder van de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam (IABR) waar ze het cultureel maatschappelijk belang van architectuur, landschap en stedenbouw agendeert. Ze was rector van de MA getiteld 'The Critical Inquiry Lab' bij de Design Academy Eindhoven, een afdeling met artistiek (design)onderzoek als kern (2019-2021), directeur bij Bureau Europa, platform voor architectuur en design, in Maas-

tricht (2013-2019) en curator bij het Nederlands Architectuurinstituut (nu Het Nieuwe Instituut) in Rotterdam (2003-2012). Ze draagt bij aan de ontwikkeling van het culturele discours en is bestuurslid van meerdere adviescommissies, betrokken bij de verschillende jury's en adviesorganen zoals The Independent School for the City en het architectuurtijdschrift Oase. Naast haar werk is ze promovenda bij de Curatorial Research Community van de Technische Universiteit Eindhoven.

voorwoord	4
inleiding	6
architectuur	10
het huidige landschap	11
de architectuurhistoricus	11
de schrijvende architect	11
maatschappelijke slagkracht	12
journalistiek versus architectuurkritiek	13
wie heeft het woord?	13
perspectief op een inclusieve toekomst	14
vormgeving	16
een nieuw vak	17
verruiming van de definitie	17
expliciete en impliciete ontwerpkritiek	17
welk gesprek informeert wat en bereikt wie?	18
onderwijs aan zet	19
toekomst	20
digitale cultuur	22
het prille begin	23
publieke (h)erkenning	23
theorie + praktijk = praxis	23
nieuwe stemmen, nieuwe vormen, nieuwe taal	25
toekomst	26
conclusies en aanbevelingen	28
ruimte maken	29
fragmentatie van een veld	29
vragen en antwoorden binnen het onderwijs	30
media als medium	31
hoopvolle perspectieven	32
rijker begrip	32
nederlands ontwerp in een groter verband	33

voorwoord

door Saskia van Stein

Voor u ligt een verslag met conclusies en een aantal aanbevelingen die het resultaat zijn van een onderzoek naar de stand van zaken met betrekking tot kritiek, reflectie en debat binnen de ontwerpdisciplines architectuur, vormgeving en digitale cultuur in Nederland. Deze inventarisatie is gedaan op initiatief van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie dat, samen met enkele commissieleden, een leemte zag in de hoeveelheid en het soort aanvragen binnen de Open Oproep Ruimte voor ontwerpkritiek, reflectie en debat. Doel ervan is vast te stellen of deze leemte symptomatisch is voor een tanende cultuur van ontwerpkritiek, of dat er andere vormen van ontwerpkritiek aan het ontstaan zijn. Ook speelt de vraag welke mogelijk andere invloeden, zoals de toenemende waardering van het beeld ten gunste van het geschreven woord, een rol spelen bij het gesprek en het denken over de discursieve praktijk binnen de ontwerpende disciplines.

In de loop van 2020 zijn gesprekken gevoerd met zo'n vijftieng personen die een leidende, kritische of opiniërende stem hebben in de ontwerpdisciplines architectuur, vormgeving en digitale cultuur. De gesprekken waren gestructureerd rond zeven vragen en gingen in op de generieke (cultuurpolitieke) analyse van ontwerpkritiek, verweven met de inbreng van de specifieke kennis en discipline van de geïnterviewden. De gesprekken hadden betrekking op het (recente) verleden om de condities van het huidige culturele klimaat van ontwerpkritiek beter te duiden. Daarbij kwamen het onderwijs, de verschillende media, de rol van het publiek en de mogelijke toekomst van ontwerpkritiek aan bod. De inhoud van de gesprekken is uitgewerkt in hoofdstukken waarin het generieke krachtenveld en de conclusies apart per ontwerpdiscipline worden benoemd. Naast dit geschreven verslag is er een voorgedragen audioversie opgenomen en een inventarisatiedocument met zo'n zeshonderd namen van personen, collectieven en instellingen die impliciet of expliciet kunnen worden gerekend tot het domein van de ontwerpkritiek. Het kan als een startdocument worden gelezen voor het verder invullen en aanvullen. Met dit onderzoek wil het Stimuleringsfonds inzicht krijgen en geven in welke positie en rol debat, reflectie en kritiek hebben in het ontwerpveld: wie doet wat, waar, waarover en met welk medium?

Deze inventarisatie beoogt een impuls te geven aan het denken en het debat over de vormgegeven omgeving, zowel discipline-specifiek als

met betrekking tot het algehele culturele debat. Bij de selectie en uitnodiging voor deelname aan deze gesprekken is rekening gehouden met de man-vrouwratio, en met generationele en etnische diversiteit. Hierbij werden institutionele posities en onafhankelijke stemmen gehoord.

Mijn dank gaat uit naar de geïnterviewden, die een waardevolle bijdrage hebben geleverd door het delen van hun kennis, visies en ervaringen: (in alfabetische volgorde, op voornaam):

Alice Twemlow (schrijver, lector KABK), Arjen Oosterman (architectuurcriticus), Ed van Hinte (schrijver, criticus), Failed Architecture (schrijvers/onderzoekers Mark Minkjan & René de Boer), Florian Cramer (schrijver, theoreticus, lector Willem de Kooning), Florian Weigl (curator V2_), Hackers & Designers (schrijvers, ontwerpers Anja Groten & Juliette Lizotte), Hanka van der Voet (schrijver, modecritica, educator ArtEZ), Indira van 't Klooster (directeur ARCAM), Liesbeth Levy (filosoof, directeur KCR), Lyongo Juliana (architect, onderzoeker), Marleen Stikker (directeur Waag, expert digitale cultuur), Merel Pit (schrijver, blogger, oprichter *A-zine* en hoofdredacteur *de Architect*), Nadine Roestenburg (research designer, curator, schrijver), Rajae El Mouhandiz (schrijver, curator, internetplatform Ellae Foundation), Riëlle Schoeman (programmeur netwerkplatform OPA), Rosa te Velde (schrijver, educator KABK en Sandberg Instituut), Ruben Pater (ontwerper, onderzoeker, schrijver), Tamar Shafrir (onderzoeker, schrijver, designcritica), The Hmm (Margarita Osipian & Lilian Stolk), Independent School for the City (Michelle Provoost & Wouter Vanstiphout, architectuurhistorici, schrijvers, dean team *The Independent School for the City*), Tracy Metz (schrijver, programmamaker, journalist/architectuur *NRC Handelsblad*), Sophie Krier (Kunstenaar, onderzoeker en oprichter van Field Essays) en Victoria Anastasyadis (onderzoeker VU Amsterdam).

Voor informele inbreng dank ik (in alfabetische volgorde, op voornaam):

Guus Beumer (directeur Het Nieuwe Instituut van 2013 tot 2021), Hans van Dijk (1948-2021) en Thomas Clever (ontwerper, oprichter van Clever°Franke).

Iedereen die ideeën heeft aangedragen tijdens de informele gesprekken, met suggesties gereageerd heeft via de oproep op sociale media of telefonisch advies heeft gegeven, veel dank voor jullie input.

inleiding

Recente geschiedenis van kritiek, reflectie en publiek debat met betrekking tot ontwerpdisciplines in Nederland

De Nederlandse geschiedenis van het debat over ontwerpcultuur gaat ver terug bijvoorbeeld in de 19de eeuw sprak men al over architectuur(neo)stijlen. Echter als in de jaren zeventig Nederland ontzuilt wordt de nadruk gelegd op het individuele oordeel die niet langer is ingegeven door de waarden of ideologieën zoals opgelegd door geloofsstructuren van bepaalde levensbeschouwelijke stromingen. Uitingen van een progressief geloof in maatschappelijke vernieuwing, het emancipatoire en het democratiserend potentieel van het debat kregen gestalte in het publieke gesprek. De opkomst van het fascisme – de Tweede Wereldoorlog lag nog vers in het geheugen – had destijds aangetoond hoe ontvankelijk mensen zijn voor demagogie. Vanuit het idee van pacificatie was de gedachte dat ideologische tegenstellingen in het publieke debat zouden worden opgelost, een proces dat gewaarborgd zou worden door de intellectuele elite. Geïnspireerd door de Frankfurter Schule, een sociologische en filosofische stroming beïnvloed door de Verlichtingsidealen en de rede, werd het belang van de publieke sfeer en van machtsvrije communicatie ook in de Nederlandse context omarmd. En dat was de voedingsbodem voor de debatcentra die in de jaren tachtig van de vorige eeuw werden opgericht om een cultuur te bevorderen van het beargumenteerd beoordelen, het analyseren, om zo onderscheid te kunnen maken en te voorzien hoe de samenleving werd bepaald.

Ministeries en overheden waren geïnteresseerd in dat debat, en zochten in de uitkomst van die dialoog draagvlak voor hun politiek handelen. Met het stimuleren van het publieke gesprek werd ook een poging gedaan om een tegenmacht te vitaliseren waarin alle geïndividualiseerde mondige burgers elkaar zouden vinden. Deze 'tegencultuur', beïnvloed door postmoderne grondbeginselen, vloeide voort uit de condities van een welvarender Nederland en kenmerkte zich eind jaren tachtig door de opkomst van informatietechnologie, globalisering, flexibilisering en individualisering.

Ook de opkomst van de privatisering, de digitalisering en de verwachtingen van het internet drukten een belangrijke stempel op de publieke opinie. Deze was aanvankelijk nog zeer optimistisch. Het idee was dat als kennis vrij en gedecentraliseerd toegankelijk zou zijn, er een emancipatieslag zou plaatsvinden en de vraag naar gerechtigheid samen zou gaan met de vraag naar informatie en kennis. Na de val van

de Berlijnse Muur in 1989 zette een verdere liberalisering door – die ten koste ging van de verzorgingsstaat – waarbij maatschappelijk de nadruk kwam te liggen op globalisering, groei en geld verdienen. Hoewel er destijds al kritische stemmen klonken die op de implicaties rond macht, infrastructuur en informatie wezen, volgde Nederland de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in een politiek van laissez-fair en de privatisering van sociaal maatschappelijke diensten, en het maatschappelijk vastgoed. De grote verhalen van de vooruitgang, de rede en de rationaliteit raakten hun geloofwaardigheid kwijt en maakten geleidelijk plaats voor een vergaande maatschappelijke 'horizontalisering' en individualisering. Naast de kloof die ontstond tussen burger en bestuur, was er de erkenning dat eenvormigheid en homogeniteit het wonen van diversiteit. Deze ontwikkelingen vallen samen met politiek-maatschappelijke ordening van een neoliberalisme marktwerking – met als excuus de verbetering van de overheidsfinanciën – en zijn tot op heden van invloed op het publieke, culturele debat. Pragmatiek, technocratie en economisering hebben immers politiek de overhand gekregen en dit vertaalt zich in de manier waarop cultuur wordt begrepen.

Na de grote klap van 9/11 begonnen de bestaande machtsverhoudingen te schuiven en ontstond het idee dat groepen gevoelig zijn voor bezwering door het woord. Een ander sleutelmoment is de nota 'Cultuur als confrontatie' (1999) van staatssecretaris Cultuur en Media Rick van der Ploeg (kabinet-Kok II). De idee was dat cultuur bij uitstek de arena zou vormen waar diverse culturen vreedzaam zouden kunnen botsen. Maar het omgekeerde gebeurde, de cultuur zelf werd het strijdtoneel. Deze vermaatschappelijking van de kunsten had niet alleen invloed op de artistieke uitkomst, maar veranderde ook de rol die cultuur in het maatschappelijk veld speelde. In de anti-elitaire conditie samenhangend met het opkomende populisme voerde een anti-intellectueel ressentiment de boventoon en won de mening het van het argument, en de onderbuik het van de rede. Doordat cultuur politiseerde, werd ze zeer kwetsbaar voor bezuinigingen, verhardde de dialoog tussen partijen met verschillende visies in ons politieke landschap en werd het debat over de ontwerpsector verder gemarginaliseerd. Daarnaast werden er eisen gesteld aan de subsidievoorwaarden, waarbij 'de bemiddelaar' werd geïntroduceerd. Het pleidooi om ruimte te maken voor andere geluiden

mondde uit in een concurrentieprincipe binnen de bestaande cultuur en de aanwezige subsidiegelden. Participatieve culturele projecten werden de ultieme metafoor voor een bezuinigende en zich verder terugtrekkende overheid.

Daarop volgde in 2011 de fundamentele sanering van subsidies, doorgevoerd door de toenmalige staatssecretaris van Cultuur, Onderwijs en Wetenschap Halbe Zijlstra. Tegelijkertijd vond een herschikking van de fondsen plaats, waarbij het Fonds BKVB werd opgeheven en de taken overgingen naar het Mondriaanfonds en het nieuw opgerichte Stimuleringsfonds Creatieve Industrie waar ook het Stimuleringsfonds voor Architectuur in opging. De sectorinstituten Premisela, Virtueel Platform en het Nederlands Architectuurinstituut werden samengevoegd tot Het Nieuwe Instituut (2013). De afschaffing van de BKVB-regelingen en de fusies van de discipline-specifieke sectorale instituten voedden als het ware de transdisciplinaire praktijk en de hybridisering van de ontwerpende disciplines. Met het wegvallen van een keur aan discipline-specifieke vakbladen, de verschuivingen van wat en hoe er werd gepubliceerd over cultuur in de kranten, en de veranderingen bij de publieke omroep, verminderde ook de ruimte voor beschouwing en reflectie. Gelijktijdig hieraan groeide de algemene consensus dat de theorievorming samenviel met de artistiek discursieve praktijk. Deze politiek-maatschappelijke en culturele processen leidden tot de verbreding van de disciplines, de basis van het huidige fragmentarische landschap.

Wie de vraag naar kritiek, reflectie en debat stelt met betrekking tot de ontwerpdisciplines architectuur, vormgeving en digitale cultuur, dient zich rekenschap te geven van bovengenoemde condities. Immers, reflecteren, beschouwen en schrijven over ontwerp zijn intrinsiek geworden aan het ontwerpveld. De klassieke tegenstelling tussen theorie en praktijk, de theorie die beschouwend en traag volgt op de praktijk, is verlaten. Het feit dat theorie en praktijk nagenoeg één zijn geworden, neemt niet weg dat er behoefte is aan duiding, reflectie en beschouwing, aan een visie. De vraag die nu centraal staat, is wat deze ontwikkeling betekent voor ons idee en de vorm van kritiek, reflectie en debat met betrekking tot ontwerp in de eenentwintigste eeuw. Binnen de academische onderwijsinstellingen en universitaire

domeinen heerst een zeker optimisme over hoe deze vragen door middel van ontwerp zijn te adresseren en te visualiseren. Op initiatief van de lectoraten en hun de onderzoekagenda's ontstaan er artistiek onderzoekende praktijken die zicht geven op een productieve omgang met thema's als diversiteit, inclusiviteit, intersectionaliteit, dekolonisatie gekoppeld aan huidige maatschappelijke ecologische, energie- en klimaatopgaven. Daarbij vervagen de grenzen tussen artistiek onderzoek, politiek activisme, populaire cultuur en de vastomlijnde definities van de ontwerpende disciplines. Dit is een taal die nog niet door iedereen wordt herkend, doordat een deel van ons begrippenkader nog is geworteld in de negentiende eeuw. Daarnaast zijn er het vraagstuk en het mandaat van de markt, als exponent van deze tijd wordt ook daar gezocht naar een visie voor een productieve toekomst, een industrie 4.0. De eerdergenoemde artistieke onderzoekers, veelal afkomstig van de kunstacademies, vinden echter nog geen of onvoldoende aansluiting bij mogelijke opdrachtgevers. Tegelijkertijd wordt er wel degelijk geïnvesteerd in innovatie en research & development, vaker vanuit een technische of wetenschappelijke bedoeling. Hier hebben ontwerpers, door hun systemische manier van denken, een rol te spelen systemisch. Met name in het digitale domein zien we creatieven die zich toeleggen op het kruispunt van fysieke producten en diensten die het Internet of Things. Juist doordat zij zich kritisch en reflectief opstellen en bepaalde ethische waarden aan een proces toevoegen, vormt hun inbreng een meerwaarde voor het bedrijfsleven.

In het algemeen valt er te zeggen dat er binnen alle ontwerpende disciplines een behoefte is om de ervaren fragmentatie om te buigen naar samenhang. Hieronder wordt uiteengezet welke specifieke condities in de architectuur, vormgeving en digitale cultuur van invloed zijn op de inhoud en betekenis van kritiek, reflectie en debat met betrekking tot deze disciplines.

architectuur

Kritiek, reflectie en debat binnen de disciplines architectuur, landschap en stedenbouw

het huidige landschap

Architectuurkritiek kent een lange geschiedenis en is nauw verwant met de filosofische traditie. Wie naar de recente architectuurkritiek kijkt, zeg van de afgelopen twee decennia, ziet dat die ruwweg van twee soorten auteurs afkomstig is: de architectuurhistoricus die (onafhankelijk) publiceert, maatschappelijke stedelijke thema's agendeert of schrijft in de landelijke media of op een van de online-platforms die Nederland rijk is. En daarnaast de architect zelf, die reflecteert op een ontwerp en daarmee een geloofsbrief afgeeft aan vakgenoten. Zo wordt de maatschappelijke relevantie van de eigen discipline geagendeerd en in allerhande oeuvrerepresentaties, manifesten of onderzoeken on- en offline gepubliceerd of via (architectuur)tentoonstellingen publiek gemaakt. Beide bovengenoemde posities staan onder druk. Vroeger was alles beter, is de teneur sinds de vermindering van het mandaat en de invloedssfeer van de discipline, ook als het economisch voor de wind gaat. Een discipline die juist centraal kan staan bij de huidige maatschappelijke opgave.

de architectuurhistoricus

Architectuurkritiek is hier opgevat als duiding, hulp bij het vormen van een gefundeerd oordeel of analyse van de gebouwde omgeving. Passend gevangen in de metafoer geformuleerd door een Nederlandse architectuurcriticus: 'architectuurkritiek is als een eerste verkenning van een pad door de jungle, als het voorwerk en de weg naar geschiedschrijving'. De traditie van het schrijven van doorwrochte stukken over architectuur, waar het gebouw, het concept, de compositie, de materialisering en de samenhang daarvan in relatie tot de bestaande stedelijke of landschappelijke context werden geduid of bredere maatschappelijke ontwikkelingen werden gesignaleerd, is nagenoeg verdwenen. Er zijn immers bijna geen podia of media meer waar deze vorm van objectgerichte architectuurkritiek wordt beoefend. De vraag is of er hiermee een van de fundamenteën van de legitimering van de discipline zelf onder druk is komen te staan, of dat de aard van de praktijk is veranderd. De praktijk van de architectuurkritiek verandert immers mee met de praktijk van de architect.

In het huidige culturele landschap heeft deze opvatting van architectuurkritiek, afkomstig van experts, als een logisch en integraal onderdeel

van de architectuur, plaatsgemaakt voor een meer gefragmenteerd, impulsiever landschap aan stemmen en interactie(s). Schrijven over architectuur is een hybride aangelegenheid geworden, waarbij sociaal-maatschappelijke fenomenen, maar ook commerciële belangen een rol spelen. Een vaste, onafhankelijke positie die tot uitdrukking komt in kranten, boeken of (online) publicaties is nagenoeg niet levensvatbaar. Het is algemeen bekend dat schrijven slecht wordt betaald, dus zoekt de criticus zijn heil in lesgeven in een academische of universitaire omgeving. Deze discursieve praktijk vertaalt zich in het onderwijs tot het leren positioneren met een eigen ontwerp en uitgesproken ontwerp attitude en komt tot uitdrukking in allerhande media, maar hierover later meer. Het is overigens een misvatting dat er binnen ontwerpkritiek een oordeel moet worden geveld. Door bepaalde zaken in kaart te brengen, te belichten, te verbinden of weg te laten, ontstaat al een waardevol inzicht. Het schrijven van een kritiek of een reflectie op een vraagstelling is in essentie een retroactieve, trage bezigheid. Deze traagheid heeft als gevolg dat de recensie altijd achterloopt op de zaken, immers ontwerp- en bouwprocessen verlopen traag en dit staat op gespannen voet met de honger naar nieuw en met de waan van de dag.

de schrijvende architect

De andere auteursgroep, die van de schrijvende architect, is tegenwoordig om een aantal redenen minder voor de hand liggend. Architecten die schrijven, schrijven veel over een groter *Umfeld* en hun rol of het belang van de architectonische interventie daarbinnen. De relatief beperkte invulling van architectuurkritiek – gericht op het gebouwde object – heeft plaatsgemaakt voor een maatschappelijk debat, een gesprek over het begrijpen van de ontwerpopgaven zelf, over het klimaat, de energietransitie, migratie en/of betaalbare (sociale) woningbouw.

Een andere ontwikkeling is de toename van het aantal kleinere architectuurbureaus, met een versnippering van het veld tot gevolg. De consequentie van de kredietcrisis, ingeluid door de verliezen op hypotheek en vastgoed van Lehman Brothers in 2008, was dat de grote, vaak ook internationaal opererende architectenbureaus moesten opsplitsen in kleinere bureaus. Met een voor de hand liggende pragmatiek als uitkomst: deze bureaus zijn gericht op kleine opdrachten, zoals verbouwingen, en er vindt

specialisatie en verkoking plaats en tijd voor experiment, schrijven of prijsvragen is er niet of nauwelijks. Onder druk van die pragmatiek is in steeds mindere mate sprake van een architectuurdiscours of van een dialoog tussen professionals. Het geïnformeerde gesprek tussen de architect en de architectuurcriticus en de daarmee samenhangende waarden en/of de verweving van de praktijk met de architectuurgeschiedenis verdwijnt. Een ander gevolg van dit gefragmenteerde architectonische landschap is toe te schrijven aan de Europese Aanbestedingswet. Verhitte gesprekken bestaan al sinds de invoering van de wet in 2004 (trad inwerking in 2013), die heeft geleid tot een situatie waarin (jonge) architecten en kleine bureaus steeds minder kans krijgen een bijdrage te leveren aan het debat en zich te manifesteren. Naast de behoudende, remmende werking van deze wet, georiënteerd op de vermindering van (financiële) risico's, dwingt de regelgeving architecten om in allerhande gremia samen te werken. Hoewel samenwerking op papier een te stimuleren ambitie is, gaat er in de organisatie en het stroomlijnen van het samenwerkingsproces veel tijd en energie verloren. Tijd die niet in reflectie kan worden gestoken.

maatschappelijke slagkracht

De fragmentatie van het architectuurvak valt samen met de afname van de maatschappelijke slagkracht van de architectuur. Onder invloed van de bouwindustrie en andere stakeholders in de bouwketen domineert het economisch perspectief op wat, waar en hoe er wordt gebouwd. Door deze oriëntatie op economisering komt een gemeenschappelijk (cultureel) kader waarin het gesprek over de gebouwde omgeving samen wordt gevoerd in de verdrukking. Daarnaast is de ooit zo sterke traditie van goed opdrachtgeverschap naar de achtergrond verdwenen. Opdrachtgeverschap is diffuus geworden: de belegger wil rendement, projectontwikkelaars willen vierkante meters, woningcorporaties hebben weinig speelruimte, de bewoners komen pas aan het einde van het proces aan bod. Er is geen gemeenschappelijk belang, geen gemeenschappelijke context. Grosso modo ervaren architecten daarnaast geen binding met instituties als de Branchevereniging Nederlandse Architectenbureaus (BNA) en Het Nieuwe Instituut (HNI), doordat ze zich als achterban onvoldoende vertegenwoordigd voelen of zich niet herkennen in het programma.

Bij de betrokken partijen ontbreekt daarnaast een gemeenschappelijke taal. Het niet vinden van een gemeenschappelijk taal, iets wat ook bij de andere ontwerpende disciplines naar voren komt, draagt verder bij aan het handelen in discipline-specifieke verzuiling, waar er juist naar dwarsverbanden en meervoudige waarden zou moeten worden gezocht. Het stimuleren van het vinden van deze gemeenschappelijke taal en van socio-economische en ecologische samenhang is een taak van de overheid, die sturing kan geven aan hoe dit land zich ontwikkelt. De politiek heeft de ruimtelijke ordening van ons land echter sinds het neoliberale kabinet-Kok II overgelaten aan de grillen van de markt. Met deze privatisering is het krachtenveld over de gehele linie ontwricht geraakt. De afwezigheid van een ruimtelijke ambitie en een daarbij behorend sturingsapparaat toont zich in het feit dat er sinds 2010 geen ministerie voor de inrichting van het land meer en dat er dus geen nota's voor de ruimtelijke ordening worden opgesteld. Het resulteerde in een *laissez-faire* waarbij de traditie van de Nederlandse ruimtelijke inrichting en het gesprek hierover overboord zijn gegooid. Er is een gebrek aan besef dat ruimtelijke ordening een zaak van sturing of liever van blijvend bijsturen is. Deze discipline heeft weinig politiek mandaat. Dit komt tot uitdrukking in de gemarginaliseerde bijdrage vanuit culturele middelen bestemd voor architectuur die door instellingen en gemeenten worden vrijgemaakt in de vorm van subsidies. Dit terwijl er grote opgaven liggen en de blik en kwaliteiten van de architect hieraan een wezenlijke bijdrage kunnen leveren. De huidige Rijksbouwmeester geniet veel waardering, niet in de laatste plaats omdat hij een heldere opdracht stelt, de opgave en de rol van architectuur, landschap en stedenbouw voortdurend voor het voetlicht brengt en deze met visie en een constructief toekomstperspectief en concreet handelen tegemoet treedt.

Was de architect initieel de generalist die als genius (internationaal) opereerde en gelijktijdig op meerdere schaakborden speelde, meer recent zien we een architect opstaan met een zekere bescheiden rol: een architect die in clusters is gaan samenwerken en zich (in kleine netwerken van gelijkgestemden) organiseert om zo kennis te delen en de omvang en de urgentie van de huidige maatschappelijke en ecologische opgave het hoofd te bieden. Met deze verandering van positie zien we de archi-

tect een andere rol spelen. Hij of zij doet onderzoek naar bijvoorbeeld erfpacht, schrijft (mee) aan de omgevingsvisie, probeert grip te krijgen op grondprijzen, vindt zichzelf opnieuw uit als projectontwikkelaar, intervenueert in jurisdictie of heroriënteert op de gebruikte grondstoffen en materialen, detaillering en herinterpreteert de discipline vanuit een ambachtelijke merites. Dat de architectuur zich rond een concrete opgave organiseert, is wezenlijk. Dit is waar terrein wordt herwonnen en de architecten een plek in het algehele proces heroveren, vanuit hun vak, maar dat gebeurt op dit moment vooral praktisch en niet theoretisch.

journalistiek versus architectuurkritiek

Daarnaast is er het verschil tussen verslaggeving en schrijven, het onderscheid tussen journalistiek en architectuurkritiek. De snelle schets versus de meer genuanceerde lezing. Architectuurkritiek is zelden echt onderwerp van een toegankelijk maatschappelijk debat. En de echte scoops, zoals grote budgetoverschrijdingen van projecten, komen nooit uit de architectuurkritiek. Dit onderscheid is jammerlijk, omdat dergelijke voorbeelden veel zeggen over het functioneren van het vak, de bouwcultuur en de bouwketen. Ook is het gesprek tussen critici losgezongen van de *practitioners* en is er weinig ruimte voor solidariteit of collegiale uitwisseling. Overigens is het een geen geheim dat architecten onderling weinig tot geen solidariteit opbrengen (zeker zodra er een bouwproject in het spel is). Voor breder interpreteren en vervlechten van analyses is weinig draagvlak, omdat iedere partij een ander belang heeft; daarmee blijft het gesprek over architectuur in deelgebieden van het culturele veld of vriendengroepen hangen. Ook in de landelijke dagbladen is er geleidelijk minder tot weinig ruimte om een gedegen gesprek over architectuur en aanpalende onderwerpen te voeren. Al naargelang de individuele voorkeur van een redacteur moet de recensie over architectuur vaak plaatsmaken voor die over design, theater of mode. Ook is soms niet duidelijk bij welke redactie architectuur thuishoort: cultuur of economie. Verder is ook hier de opkomst van het beeld en de medialisering van de professie het benoemen waard. Het is de vraag of de opkomst van nieuwe media ten koste gaat van het geschreven woord, aangezien digitale media de nadruk leggen op hoofdzakelijk het tonen van beeld. Wie de afleveringen van het *Jaarboek*

Architectuur in Nederland analyseert, al meer dan 35 jaar de plek waarin zowel de beste essays van het jaar als langere projectteksten verschijnen, ziet dat tekst langzaam plaatsmaakt voor beeld met een bijschrift. Ook saignant is dat een aantal jaar geleden een parkeergarage/duinversterking, ontworpen door een gerenomeerd ingenieursbureau als 'poster boy' op de voorkant van het jaarboek prijkte, de begeerde plek op de cover die normaal gesproken een iconisch gebouw toont. De discipline die bekendstaat om haar verbeeldend en (ruimtelijk) organisatorisch vermogen worstelt met de smalle lezing van het vak, dat van het (spectaculaire) beeld en (gevel)verfraaiing of ziet zijn inbreng gereduceerd tot het voorlopig ontwerp, waarna de bouwende partij het overneemt.

wie heeft het woord?

De democratisering van het gesprek over de stad is een feit. Dit is echter niet hetzelfde als de invloed van architectuurcritici op het architectuurdebat. Op diverse online en onsite podia en platforms worden stedelijke kwesties op allerlei manieren geadresseerd, van lezing tot workshop, van co-creatie tot stadswandelingen. Dit gesprek bereikt een breed en vaak jong publiek, met een sterk sociaal perspectief, maar nog zonder een wezenlijk geheugen. Columns of posts op sociale media, Instagram feeds, podcasts, YouTube, een individueel beleefd maar gedeeld gesprek over de eigen leefomgeving vindt hier een hernieuwd podium. Heeft het domein van de beschouwing plaatsgemaakt voor de individuele beleving of mening? Is de stad het decor geworden voor een andersoortig gesprek, met andere spelers? Het feit dat de architectuur zo is versnipperd en gemarginaliseerd, is misschien van minder belang nu blijkt dat maatschappelijke thema's in het hart van de dialoog die in de samenleving wordt gevoerd zijn komen te staan. Hebben we de architectuurkritiek gekregen die we nodig hebben, die we verdienen, of ligt er een opgave in de vraag hoe de snelle media met hun hoge omloopsnelheid te begrijpen in relatie tot de trage realiteit van kritiek? Hoe deze opnieuw uit te vinden en te verknopen? Een mening is immers niet altijd geworteld in een kritische houding of een gelaagd betoog. Natuurlijk, soms zegt een beeld meer dat duizend woorden. Maar een kunsthall van gevisualiseerde ideeën vormt nog geen collectief geheugen.

De vraag dient zich daarnaast aan wie de *gatekeeper* is van dit geheugen, dit archief. Wie is de penvoerder van de (geschreven) canon? Wie heeft een stem en wie niet? Het vakgebied zou afscheid moeten durven nemen van het ego, van een eenduidige en starre positie of interpretatie van architectuur. Dit zit het vakgebied in de weg. Er zit een zekere spanning in de huidige situatie, die van de gemarginaliseerde architect en de architect die internationaal furore maakt, armslag heeft, weinig voeling heeft met een bepaalde context, maar wel een impuls geeft aan het gesprek over de architectuur en welke rol de architect heeft in het mode vormen van het samen in de samenleving. In het verleden had naast de architect ook de architectuurcriticus status, zijn of haar intellectuele bagage gaf hem of haar overwicht en was daarmee invloedrijk. Dit (voormalige) systeem vindt onvoldoende aansluiting op de huidige situatie. Steeds luider klinkt het bezwaar dat het gesprek ook te eenzijdig gevoerd wordt: te wit, te mannelijk, te heteronormatief en te oud om als vak daadwerkelijk relevant te kunnen zijn in een diverse samenleving. Een samenleving die in een stad als Rotterdam bijvoorbeeld 175 verschillende etnische achtergronden herbergt. Deze demografische realiteit wordt onvoldoende weerspiegeld in de opbouw en samenstelling van de beroepsgroep waardoor de vraag naar het belang van representatie opspeelt – een beroepsgroep waar het gesprek over de vrouwelijke architect nog maar net van de grond komt. Daarnaast dient zich de vraag aan of onze kennissystemen nog aansluiten op onze tijd waar het rationale en cognitive intellect verrijkt wordt met een gesitueerde, geleefde of intuïtieve kennis. Het is tijd om te transformeren, te absorberen en het denken te verknopen met de huidige opgaven en de meervoudige waarden in ons maatschappelijk systeem. Een praktijk waar actief luisteren de norm is en een integrale en inclusieve (ontwerp) houding meer vanzelfsprekend is. Uiteraard zal dan in het onderwijs ook aandacht moeten komen voor andere tools. Dan wordt architectuur en dus ook architectuurkritiek een ruimer en rijker begrip, waarin niet alleen de reflectie op gerealiseerd handelen, maar daarnaast het handelen zelf een vorm van kritiek wordt.

perspectief op een inclusieve toekomst

Het beeld van de Nederlandse architectuur is lang bepaald door een stimulerende overheid, zo mooi en goed georganiseerd, dat er zelfs werd gezegd dat Nederland af was. Uiteraard is een samenleving nooit af, maar in constante staat van ontwikkeling. Net zomin kun je op dat niveau zeggen dat de architectuur haar plek heeft gevonden. Het is nooit klaar. We pronken met verouderde veren, onze zuiderburen zijn inmiddels gidsland (naar ons model), en het discours wordt aangevoerd door stemmen uit de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en de *'Global South'*. Dit valt samen met het moment waarop er geen helder idee bestaat waar het naartoe gaat met de discipline. Het vakgebied loopt het risico nog verder te verkrumelen.

Hier ligt een kans. Van oudsher had de architectuurkritiek een dubbelmandaat. Enerzijds had het de taak voortdurend te wegen wat de zin en onzin is van wat er werd gedacht en gebouwd. Maar het had daarnaast vooral ook een verkennende rol te spelen. Er ligt een kans om actief te bouwen aan de geschiedenis, met de mogelijkheid om middels architectuur te interveniëren in de werkelijkheid en reflectief en doelbewust te acteren. Als de ontwerpkritiek dus iets wil met het hier en nu, dan is dit onvermijdelijk het moment om te interacteren met die werkelijkheden. Sterker nog, de externe factoren worden steeds dominanter nu er enkele serieuze maatschappelijke en ecologische kwesties liggen. Kwesties die uitzonderlijk omvangrijk zijn vergeleken met opgaven uit het verleden. Dit vraagt ook om een vorm van collectiviteit te (her)ontwerpen en te organiseren, naast de organisatie van ruimte in programmatische en sociale zin. Dit alles zal invloed hebben op wat er wordt geschreven, niet zozeer over het gebouw zelf, maar meer over de materiële, energetische en sociale impact van het gebouw op de maatschappij. Deze observaties zullen verder worden geïnformeerd door oplossingen in het lokale, geïnspireerd op voorbeelden uit het globale. Want uitsluitend als er meervoudige waarden worden gegeven aan een inclusief zelfbeeld en een inclusief wereldbeeld, kan de architectuur haar relevantie blijven verwezenlijken. De vraag naar vorm of het medium is deels ondergeschikt – van gedicht tot longread, van videotutorial tot ruimtelijke installatie, van podcast tot perfor-

matieve wandeling – zolang het bewustzijn, de verbinding met de realiteit en het (zelf)vertrouwen maar worden gerehabiliteerd. Architectonische, stedenbouwkundige en landschappelijke opgaven geven immers zicht op keuzes, mogelijkheden van handelen, ze schetsen scenario's en perspectieven en hebben het vermogen een inclusieve toekomst te onderzoeken en verbeelden. Het is echter ook aan de politiek om hier weer ruimte voor te maken.

vormgeving

Kritiek, reflectie en debat binnen de discipline vormgeving

een nieuw vak

De relatief jonge ontstaansgeschiedenis van ontwerp en vormgeving hangt samen met de industriële revolutie eind negentiende eeuw. Zo'n 150 jaar geleden maakte de ontwerper zichzelf dienstbaar aan dit proces binnen de beschikbare technologische middelen. Daarmee is de ontwerper in de kern vergroeid met een industrieel systeem gericht op functionaliteit, seriële productie en schaalvergroting. De rol van kritiek was ideologisch geladen, gericht op goed ontwerp en zeker in de twintigste eeuw op modernistische uitgangspunten die samenvielen met industriële optimalisatie.

Na de Tweede Wereldoorlog heerste er een klimaat dat werd bepaald door optimisme, wederopbouw en groei en dit vertaalde zich in vorm- en materiaalexperiment en technische en technologische innovatie voor de opkomende middenklasse. Het ontwerpklimaat was rijk en van hoog niveau, niet in de laatste plaats door goed en gedurfd opdrachtgeverschap vanuit de overheid en het genoemde mandaat vanuit de industrie. Vanuit Groot-Brittannië beïnvloedde de discussie over Arts & Crafts ook de ontwikkelingen op het gebied van kunstnijverheid en ambachtelijke productie in de Nederlandse context. De veranderingen in het maatschappelijke klimaat, mede ingegeven door de ontzuiling, hebben ook hun invloed op de ontwerpende professies; de ontwerper komt geleidelijk uit de anonimiteit en individualiseert op basis van artistieke middelen van industrie naar kunstnijverheid.

Medio jaren zeventig werd vanuit de faculteiten kunstgeschiedenis op universiteiten (ambachtelijk) ontwerp en vormgeving erkent als domein van onderzoek. Het discours werd aangewakkerd door thematische publicaties, symposia, tentoonstellingen, beschouwende bladen en monografieën. Dit vertaalde zich geleidelijk naar de ontwikkeling van een andere ontwerphouding op basis waarvan – mede door het invloedrijke Bauhaus-principe – moderne, esthetische maar tevens functionele en betaalbare objecten ontstonden. Hierdoor kwam er ruimte voor individueel auteurschap, voornamelijk ingegeven door conceptueel onderwijs, zoals gedoceerd aan de diverse academies in Nederland. Deze condities boden de kans aan generaties om met elkaar in gesprek te blijven en het stokje over te geven en manifesteerden zich uiteindelijk eind jaren

tachtig nationaal en in de jaren negentig internationaal in de productie van een groot aantal succesvolle ontwerpen onder de noemer Dutch Design. Hierin stonden dan wel de signatuur van de auteur en een zekere uniciteit in materiaal en vorm centraal.

verruiming van de definitie

Ontwerpkritiek is in deze inventarisatie opgevat als een beschouwend perspectief verbonden aan ontwerppraktijken. Ontwerppraktijken waar in eerste instantie met het woord design een containerbegrip werd geïntroduceerd, dat naast industriële vormgeving en kunstnijverheid ook de domeinen mode, sieraden, glas, interieur-product- en grafische vormgeving behelst. Deze definitie is zeker de afgelopen twee decennia verbreed. Onder de verzamelnaam 'design' zijn allerhande subdisciplines ontstaan zoals lichtontwerp, social design, game design, design thinking, information design, bio design, narratief- en speculatief ontwerp, materiaalonderzoek als praktijk en de 'curatorial/editorial practice'. Behalve als specialist, zijn ontwerpers zich meer gaan profileren als kunstenaar, ze zijn een eigen signatuur gaan ontwikkelen en presenteren zichzelf door de lens van deze uniciteit.

Deze (ontwerp)houding divergeerde verder bij de huidige generatie ontwerpers, die een geëngageerde positie heeft ingenomen: van het ontwerpen van een object naar een product, naar een prototype, naar props, naar het uitvoeren van speculatief of sociaal onderzoek met een maatschappelijke ambitie. De ontwerper heeft zich soms als het ware losgemaakt van een gematerialiseerde vorm of van een functionele of unieke benadering van het object. Zo heeft het 'Young Talent' van de Dutch Design Awards van 2020 haar prijs met name gekregen voor haar systemische analyse en het ontwerpen met een grondstof die daarvoor nog als afval werd beschouwd.

expliciete en impliciete ontwerpkritiek

Het besef dat ontwerpers bijdragen aan overconsumptie maakt dat er naar vormen wordt gezocht om een maatschappelijke bijdrage en een meerwaarde te leveren. Er is een generatie ontwerpers opgestaan die onderzoek doet, reflecteert en/of schrijft als vorm van ontwerp. Soms

autonom, soms georganiseerd in netwerkverband. Ze hebben zich vormen van systeemanalyse eigengemaakt, werken aan strategische methodologieën, procesmatige werkvormen en onderzoek, al dan niet in collectieve of gedecentraliseerde samenwerkingsverbanden. De discipline is zelf gaan reflecteren op het eigen oeuvre, de rol en invloed van ontwerp en zijn betekenis in grotere krachtenvelden. Zo is er als het ware een expliciete en een impliciete vorm van ontwerpkritiek ontstaan: naast die van het geschreven woord, ook die van de reflectieve ontwerppraktijk waarbinnen allerhande methodologieën en media worden aangewend. Zij die schrijven over de ontwerppraktijk hebben een achtergrond in de kunstgeschiedenis en in humanitaire of culturele wetenschappen, maar vinden in het huidige landschap meer en meer hun heil in de journalistiek die vanuit een (semi)kritische positie de artistieke of formele criteria van het ontwerp beschrijft. De medialisering van en de publieke waardering voor ontwerp staan echter ver van de designer als reflectieve figuur. Niet in de laatste plaats omdat onderzoek en reflectie een centrale plek in de praktijk hebben ingenomen, maar het idee over ontwerp nog aan de eerdergenoemde negentiende-eeuwse positie kleeft. In de meer recente geschiedenis lijkt die traditie van de beschouwing, het klassieke idee van theorie in relatie tot een praktijk en theorie, als het ware versmolten.

Binnen de diverse ontwerppraktijken wordt er over de gehele linie een afwezigheid van een werkelijk en integraal discours gesignaleerd en wordt de eerdergenoemde fragmentatie van het vak ervaren. Deze fragmentatie is deels het gevolg van het eclectische karakter van de discipline, maar zegt ook iets over het gebrek aan gemeenschapszin en aan een gezamenlijk gedragen visie waar het veld voor staat en zich naartoe zal ontwikkelen. Hier ligt een aantal zaken aan ten grondslag. Met de introductie van de term creatieve industrie is de ontwerper synoniem geworden met probleemoplossend vermogen en is hij economisch gelegitimeerd. Het politieke draagvlak voor ontwerp ligt in het verlengde hiervan. De ontwerper werd de stopverf voor een terugtrekkende overheid. Van eenzaamheid tot duurzaamheid, van klimaatverandering tot plasticsoep, de ontwerper als de grote probleemoplosser.

Deze projecties van het probleemoplossend vermogen op de discipline zijn problematisch, omdat ontwerp vaak in een veel groter netwerk opereert en dus als onderdeel van een groter geheel van factoren een rol heeft. Het is ongedefinieerd en beperkt waar de ontwerper wel of geen invloed op heeft en zo kan de discipline bezwijken onder de gewekte (maatschappelijke) verwachtingen. De discipline geniet veel publieke aandacht, maar blijft vaak hangen in signaleren, illustreren, de visualisering en representatie van het idee. Op zich heel waardevol, maar de ruimte voor daadwerkelijk interveniëren is beperkt.

Binnen het veelvoud aan ontwerp domeinen begeeft eenieder zich in een deelgebied, met een eigen achterban en een eigen jargon, eigen netwerken en verdienmodellen; er is geen overkoepelende visie. De verschillende bloedgroepen (de functionele school, de socio-culturele school, de ambachtelijke school, de materiaalonderzoekers en zij die zoeken naar nieuwe manieren van creëren, produceren, financieren en distribueren in een veranderende context) ontmoeten elkaar niet. In lijn met de andere ontwerpende disciplines, zoals architectuur of digitale cultuur, is er weinig ruimte voor historische reflectie, kennisontwikkeling of culturele waarden die diagonaal door deze domeinen opereren.

welk gesprek informeert wat en bereikt wie?

De opkomst van de publieke waardering voor Dutch Design heeft zich vertaald in een musealisering van ontwerp en een veelvoud aan design-events en festivals. Deze (vaak tijdelijke) podia tonen minimalistische, experimentele, innovatieve, onconventionele ontwerpen met een vleugje humor, maar bevestigen ook een eenduidige interpretatie van ontwerp: het oeuvre en het object vinden waardering vanuit bepaalde ideologische viering van de vindingrijkheid of andere trendgevoelige redenen. Naast het kijken, staan de beleving en de ervaring centraal: samen proeven, meedoen of maken om zo de gehoopte bewustzijnsverandering te bewerkstelligen die nodig is om de opgave van onze tijd het hoofd te bieden. De diversen prijsvragen, private fondsen en subsidiërende instellingen informeren met hun keuzes en toekenningen natuurlijk de toekomst. Zelfbevestigende systemen, de selffulling

prophecy en echokamers liggen op de loer. We kiezen wat we (her)kennen. Zo geven (onafhankelijke) commissies door hun selectie uitdrukking aan de structuren, de stemmen en de zichtbaarheid binnen het culturele landschap zelf. Er is echter weinig waardering voor de zoektocht naar de betekenis van ontwerpkritiek in het licht van de fundamentele verandering van het veld zelf. Hieraan lijkt een gebrek aan experiment en subsidie voor onderzoek en reflectie ten grondslag te liggen. Daarbij lijkt de hang naar nieuw de tragere route naar herijking of voortbouwen op bestaande kennis, en daarmee daadwerkelijke verdieping, in de weg te staan.

Designjournalistiek speelt kort op de bal en geeft online en in de landelijke dagbladen zichtbaarheid aan de nieuwste ontwikkelingen en laatste modes, de wereld van marketing en commodity's. Maar er is weinig ruimte voor het tonen of bespreken van fundamenteeler onderzoek. Mede door de omloopsnelheid van informatie en de geprojecteerde wens van de consument blijft het schrijven steken in het informeren of geven van een smaakoordeel of (verkapte) verkooppraat. Het verdienmodel van de bladen leunt immers op advertenties en je bijt niet in de hand die je voedt. Wat zegt dit over het publiek of over het beeld dat op redacties leeft over de beoogde lezer, of zelfs over hoe deze media een eendimensionale consument creëren? De hoge omloopsnelheid komt ook tot uitdrukking in luxeartikelen met een *built-in obsolescence* enerzijds en de identiteit als strijdtoneel voor (zelf)maakbaarheid anderzijds. Uiteraard heeft de ontwerper ook een rol in deze vergaande medialisering van de discipline. Het toneel is gezet, maar welk spel gaan we spelen? De roep om een integrale praktijk voor een diverse achterban wordt ook hier luider.

Sommige kritische schrijvers vinden online nieuwe vormen, organiseren zichzelf bijvoorbeeld met de nieuwsbrief als medium of door het publiceren van kleine oplages of webzines. Bestaande nichepraktijken worden door de nieuwe media in staat gesteld een plek op te eisen, zichzelf onderling te organiseren en vindbaar te maken via Instagram, YouTube, *private press* en andere sociale media. Hier is echter moeilijk een duurzaam verdienmodel aan te koppelen. Waar een productontwerp kan leunen op de beperkte oplages of door de verzamelaar wordt verworven, of een project middels crowdfunding met veel kleine beetjes een kritische massa kan cre-

eren, ligt dat voor de schrijver maar ook voor de eerdergenoemde reflectieve praktijk precairder. Wie betaalt er voor de luis in de pels? Kortom, wie is de ontvangende partij van deze reflecties? Wat gebeurt er dan met deze opgedane kennis, ervaring en hoeveelheid projecten en werken?

onderwijs aan zet

Veel professionals met een reflectieve praktijk vinden hun weg in het onderwijs. Vooral hier is er sprake van optimisme over de vrijheid voor ontplooiing, openheid van het gesprek en ruimte voor experiment. Waar volgens sommigen aanvankelijk (ontwerp)theorie en geschiedenis te afwezig waren in het onderwijs, heeft hier in lijn met de opmars van de onderzoekende ontwerper een inhaalslag plaatsgevonden. Er is aansluiting gevonden met een internationaal cultureel maatschappelijk discours en de daaruit voortvloeiende thema's en meest urgente opgaven. Door de komst van vakken als Design Cultures op universiteiten en door de lectoraten aan de diverse academies is ontwerp door en door contextueel en heeft het zich midden in de samenleving – maar niet in het werkveld – geïntegreerd. Er wordt geëxperimenteerd met allerhande vormen van kennisverruiming, methodologieën, experimenteel onderzoek, en/of 'practice based research'. Het onderwijs is zich gaan richten op het verdiepen en verruimen van beschouwing, theorie en wetenschappelijke kennis. Zo is een kritische ontwikkeling ingezet met betrekking tot de rol van ontwerp in relatie tot thema's als het kapitalisme, het feminisme, het kolonialisme (vanuit 'post-colonial discourse', gender- en queer-theorie), maar ook digitale data en biologie. Meer en meer wordt reenschap gegeven van thema's als duurzaamheid, energie, ecologie en klimaatverandering. Er wordt onderzoek gedaan naar alternatieve en circulaire verdienmodellen. Ook is er een herwaardering van het wetende lichaam, werkelijk inclusieve representatie en is er ruimte voor intuïtieve of andersoortige gesitueerde kennis.

De verhouding van meer vrouwelijke dan mannelijke studenten in het ontwerp onderwijs kent een wonderlijke omkering na beëindiging van de studie, resulterend in een groter aandeel mannelijke ontwerpers in het werkveld. Zo'n verschuiving verdient meer onderzoek. Andere vraagstukken als inclusiviteit, diversiteit en maatschappelijke ongelijkheid worden tegemoet getreden door het problematiseren van culturele

appropriatie, door onderzoek naar het krachtenveld en machtsstructuren in onze instellingen, of door onderzoek naar de diaspora van bijvoorbeeld personen en materialen binnen het onderwijs. De studenten organiseren en emanciperen zichzelf, ze worden mondiger en spreken zich uit tegen seksisme, racisme, eurocentrisme en tegen patriarchale denkbeelden van de leidinggevenden op sleutelposities in de institutionele organisatie en daarbuiten.

Het gesprek over ontwerp is echter beperkt toegankelijk, soms letterlijk door de taal die er binnen de deelgebieden van het veld wordt gesproken. In meerdere interviews is bezorgdheid over de capsulaire werking van jargon naar voren gebracht, omdat andere maatschappelijke of wetenschappelijke domeinen hierdoor moeilijk kunnen worden bereikt. Ook is er de tweedeling taal, sommige meer regionale academisch geven hun bacheloronderwijs in het Nederlands, waar er bij de masters in het Engels wordt onderricht. Dit bemoeilijkt op termijn de aansluiting naar de internationale academische cultuur van peerreviews. Hieronder speelt natuurlijk het vraagstuk van de *native* en *non-native speaker* een rol. Nederland is nog altijd zeer aantrekkelijk voor internationale studenten, mede door het open en progressieve klimaat, al is marktwerking ook binnen het onderwijs een realiteit. Afgezien van het taalprobleem verloopt de overgang van bachelor naar een master vrij natuurlijk. Ook zijn er nieuwe masters opgezet die bovengenoemde onderzoeksvragen kracht bijzetten. Maar de weg naar een PhD verloopt minder vanzelfsprekend. Een betere aansluiting van hbo naar wo is nodig om naast de graduele stappen in het onderwijs het algehele denken binnen de ontwerpende disciplines naar een hoger plan te tillen.

Voor een doctoraat is in Nederland nog weinig draagkracht, er bestaan nauwelijks betaalde PhD-posities, noch zijn er subsidies voor, omdat het formeel als onderwijs wordt gezien, waardoor niet veel mensen zich een promotie kunnen permitteren. Ontwerpend onderzoek is mogelijk nog geen theorievorming, maar het is de nieuwsgierige, onderzoekende en experimentele houding die perspectieven kan bieden op een productieve toekomst. In het onderwijs komt competentie samen met een voedingsbodemp en een agenda. Er ligt een opgave deze spirit verder te brengen, omdat deze vervolgens niet of maar moeilijk aansluit bij de realiteit die volgt na de opleiding.

toekomst

De algemene consensus is dat reflecteren, beschouwen en schrijven over ontwerp is geïntegreerd in het ontwerpveld en dat de klassieke tegenstelling tussen theorie en praktijk is verlaten. Dat kan worden betreurd, bevochten of omarmd, maar het is een gegeven en dus een kans, want het helpt ons om onszelf en de realiteit om ons heen te beoordelen. Want wat betekent dit voor het idee van hedendaagse ontwerpkritiek, en de reflectieve en discursieve praktijk?

Welke rol speelt tijd, of geschiedenis, in het aangaan van die vraag in onze dagelijkse realiteit van acceleratie? Het verleden leeft immers door in onze ontworpen omgeving. Het begrijpen van de zeitgeist door de lens van dat verleden is van belang. Tegelijkertijd is het gesprek over de eenduidigheid en wie zich gerepresenteerd voelt door die geschiedenis in volle gang. Als er ruimte wordt gemaakt voor 'niet concrete praktische praktijken' kan er ruimte ontstaan voor het stellen van vragen, en voor actief luisteren naar een nieuwe werkelijkheid. Interacteren met die werkelijkheden is onvermijdelijk. Evenals interacteren met en aansluiting vinden bij de markt, die zich nog niet heeft opengesteld voor deze manier van werken. De inbedding in andere wetenschappelijke kennisdomeinen verloopt iets beter. Ook is het van belang een realistisch beeld te hebben van de manier en schaal waarop creativiteit of een artistieke interventie bijdraagt aan de beleving, optimalisering of acceptatie van een (eind)product of proces. Er is geen eenduidig beeld van de rol van de ontwerper: staat design in relatie tot de (eigen) wereld, of is het meer en meer in relatie tot of als onderdeel van andere kennisdomeinen? Zo wordt het technologie- en innovatiedebat misschien niet op het scherp van de snede gevoerd door de ontwerper-denker, maar deze discipline is als geen andere in staat om binnen bepaalde kaders een alternatief licht te laten schijnen. Dit vinden van ruimte is nodig in een tijd van homogeniteit enerzijds en grote opgaven anderzijds.

Als geen ander heeft de ontwerper het vermogen ruimte te vinden en een anders georganiseerde samenleving te verbeelden. De genoemde fragmentatie van de discipline zoekt naar een vorm van verbondenheid, maar wat is het wat veel ontwerpers bindt? Wat moet er worden ondernomen om die genoemde 'ruimte' te ma-

ken voor die vraag? Gaat dat over geld, over een fysieke plek, of over een platform, een festival of ambassadeur voor deze community? Om het verschil tussen de intentie, goede bedoeling en de werkelijke potentie van een ontwerp te duiden, is een nieuw soort gesprek en maatschappelijk inbedding nodig. Door het ontwerpveld het vertrouwen te geven dat zijn socio-economische en maatschappelijke relevantie, gekoppeld aan de ethische of artistieke criteria van de discipline, ertoe doet. Er zou in ieder geval ruimte moeten worden gemaakt voor de zoektocht naar de rol van de ontwerpcriticus/critica van de eenentwintigste eeuw.

digitale cultuur

Kritiek, reflectie en debat binnen de discipline digitale cultuur

het prille begin

Onder verschillende verzamelingen als instabiele media, cyber art, e-cultuur en nieuwe media zijn elektronische en technologische media in de audiovisuele kunsten langzaam tot wasdom gekomen. Het experimenteren met en nadenken over deze media stamt van ver voor de komst van het internet. Het spel tussen het medium (de drager) en wat het vermag, hing sterk samen met technologische innovaties zoals de pixel, video, de cd-rom, digitale camera's, en natuurlijk de computer. Vanaf het prille begin speelde Nederland een actieve en prominente rol bij de ontwikkeling van het internet zelf, de infrastructuur, de protocollen daarvan, IP-adressen en bij het kritisch nadenken over alle vraagstukken die de komst van deze nieuwe technologieën met zich meebrachten. De technici en culturele spelers bij deze innovaties waren kinderen van de jaren zestig en zij beschouwden het internet als de ultieme vrijplaats voor informatiedeling, kennisuitwisseling en daarmee als een emancipatiemedium met het potentieel om de wereld te reorganiseren.

Al vanaf het begin van de jaren negentig was er ook een groep *front runners* die het gesprek over de sociaal-maatschappelijke en politiek-economische implicaties van het world wide web op scherp zette. Zij hebben het democratiserend potentieel van open netwerken, de rol van de markt en vraagstukken rond privacy en toegankelijkheid al vroegtijdig geproblematiseerd. Denkers en doeners, afkomstig uit de geestes- of humane wetenschappen, en *tech nerds* onderzochten het potentieel van dit nieuwe medium, waren internationaal voorbeeldstellend en gaven het debat mede vorm. Hoewel deels nog onder de radar van het grotere publiek, bestond er een levendige culturele *backbone*. De rijke on- en offline infrastructuur van bladen, platforms, evenementen en festivals zoals *Hack-Tic*, *Wetware*, *Galactic Hacker Party*, *Next 5 Minutes*, *nettime.org*, *Doors of Perception* en *De Digitale Stad*, die zich institutionaliseerden in partijen als Institute of Network Cultures, V2_, Waag, XS4ALL en Mediamatic, waarbij het vraagstuk van het geheugen van de sector later landde bij Virtueel Platform en het Nederlands Instituut voor Mediakunst (NIMk). Uit al deze initiatieven ontstonden daarna weer subsets aan initiatieven, die vervolgens zelfstandig werden. Eigen aan de structuur van het medium waren deze netwerken zowel nationaal alsook internationaal verankerd. Het duurde echter lang voordat deze ontwikkelingen en gesprekken be-

gonnen door te dringen tot een algemener debat in bijvoorbeeld de analoge media. Een integrale visie op digitalisering als cultuur ontbrak, wat leidde tot versnipperd beleid en een gefragmenteerde sector, waarbij aansluiting met en erkenning door het culturele veld traag verliepen.

publieke (h)erkenning

Digitale cultuur had binnen de kritiek geen natuurlijke habitat. Kunstredacties van bijvoorbeeld schrijvende media waren georganiseerd volgens strak omliggende definities en disciplines. Digitale cultuur kon door haar grensoverschrijdende karakter in eerste instantie niet worden geplaatst. Bladen publiceerden over architectuur en vormgeving, maar het domein van de digitale cultuur vond daar geen weerslag. Ook in het onderwijs, op kunstacademies, waar toen nog aanspraak werd gemaakt op de hiërarchie tussen de kunsten, lag het ingewikkeld. Digitale cultuur was moeilijk te identificeren en was nog niet opgenomen in galeries, archieven of collecties van musea. Het cultureel-ecologisch systeem leek op orde, er was een canon om te duiden en de investeringen tot hun recht te laten komen. Er waren *gatekeepers* die ons vertelden wat 'high and low culture' is en daarbinnen had digitale cultuur nog geen plek. Het domein van de digitale cultuur is onderzoekend, zeer experimenteel, ongrijpbaar en problematisch doordat het economische model niet helemaal aansluit op de praktijk, bijvoorbeeld omdat het werk gemakkelijk reproduceerbaar is. Een soortgelijke ontwikkeling had eerder gespeeld met de komst van de videokunst. Het duurde dus even voordat digitale cultuur als een volwaardig onderzoeksdomein en kunstvorm werd herkend en geaccepteerd.

theorie + praktijk = praxis

Inmiddels heeft de digitale cultuur zich volledig gemanifesteerd in onze maatschappij, in onze cultuur, in onze levens en in onszelf. Ruwweg heeft de digitale cultuur zich in twee richtingen ontwikkeld. Enerzijds de financieel-economische ontwikkeling van de sector, naast de dominante positie van de Big Five tech-giganten komt deze ontwikkeling tot uitdrukking in de ontmoeting tussen de ontwerper en een opdrachtgever in allerhande digitale producten en diensten (fan pages, gadgets, start-ups, websites, gaming, e-platforms). Hoewel hier veel innovatie plaatsvindt, is daarmee alles wat digitaal is synoniem

geworden aan de markt. Eigen aan onze vorm van de markt kan deze alles absorberen, dus ook kritiek. Toch blijkt dat er ook in dit deel van het digitale domein veel onderzoek (R&D) wordt ontwikkeld, waarbij juist de ethische en kritische houding van de Nederlandse creatieven wordt geroemd.

Daarbij speelt ook het vraagstuk van culturele productie vanuit de artistieke of experimentele praktijk, wat onder invloed van digitale cultuur een diffuse scene is geworden. Door de vergaande hybridisering van het digitale domein reiken de tentakels van deze discipline inmiddels tot in de beeldende kunst, ontwerp, architectuur en stedenbouw en theater maar ook richting (ethische) hacktivisme, peer-to-peer- en *commoning*-netwerken; datavisualisatie en post-internet-uitingen manifesteren zich op allerhande sociale media, festivals en off-online tentoonstellingen. Van website-ontwerp tot memes, van deepfake tot buurtapp – als geen ander medium hebben deze technologieën het gat tussen hoge en lage cultuur gedicht. Behalve dat het dus lastig is tot een eenduidige definitie van de discipline te komen, is ook het vraagstuk van auteurschap minder eenduidig geworden. Dit doordat het podium en de tools nu nagenoeg voor iedereen toegankelijk zijn. Wie deze ontwikkeling positief beschouwt, heeft het over democratisering van de kritiek. Negatief gesteld kun je spreken over de de-professionalisering van de beschouwendes expert.

Daarnaast speelt er nog iets anders. In Nederland werkzame denkers en schrijvers hebben internationaal nog altijd een stevige inbedding, ze manifesteren zich met name in institutionele, universitaire en andere onderwijsdomeinen en ontmoeten elkaar en de *practitioners* op festivals en symposia. Deze ontmoetingen hebben invloed op de vorm van theorieproductie, op hoe men analyseert, produceert en hoe de discursieve praktijk wordt gedissemineerd. Evenals bij de ontwerpende disciplines is het theoretisch discours nagenoeg versmolten geraakt met de praktijk van artistiek onderzoek. Daardoor zijn er nieuwe verschijningsvorm voor de discursieve en kritische praktijken ontstaan, individueel en collectief, van performatieve lezing tot interactieve workshop en vaak in allerlei hybride mengvormen. Zo zijn er makers die zich als een volledig eigen kritische praktijk op bijvoorbeeld Instagram manifesteren. Door

anderen worden deze vluchtige podia louter gebruikt als portaal naar onderzoek, podcasts, essays of dossiers met allerhande informatie, al naargelang de gebruiker zich langer of dieper wil engageren. Het is overigens een misvatting dat er online geen lange artikelen worden gelezen – het zogenaamde *interface effect*; de veelheid van informatie en de omloopsnelheid kan niet worden gelijkgetrokken met oppervlakkigheid. Er is ook hier weer sprake van een nieuwe visuele cultuur met een eigen taal die deels nog niet wordt begrepen doordat we haar tegemoet treden met een negentiende-eeuws instrumentarium en begrippenkader.

Het gesprek over de maatschappelijke implicaties van technologie is nog altijd in volle gang, maar in zekere zin een kluwen van systemische complexiteit, een blackbox. Ons begrip en duiding van tijd en de eigen existentie staan gevoelsmatige onderdruk met de intrede van onder meer kunstmatige intelligentie, de invloed van kwantumtheorieën, genetische manipulatie en de positie van het individu in een genetwerkte samenleving. Zo deze al bestond zet digitale cultuur ons idee van waarheid op de helling. Er lijken meerdere waarheden naast elkaar te kunnen bestaan, afhankelijk van in welke filterbubbel je wordt gecategoriseerd. Het gesprek over onze toekomst in relatie tot technologie is ontaard in de historisch gegroeide tegenstelling tussen techno-utopische projecties en hyperpessimistische perspectieven. Bijvoorbeeld, waar het thuiswerken vanwege COVID-19 enerzijds als een bevrijdende voorbode van ander begrip van en relatie tot tijd, plaats en werk werd verwelkomd, ontstond anderzijds een groeiend besef van onze afhankelijkheid van deze technologie. hoe de structuren en patronen in ons gebruik als het ware terugpraten, zichzelf manifesteren in ons gedrag, onze identiteit en sociale relaties beïnvloeden en onze data kapitaliseren. Ooit ontwikkeld vanuit een gedecentraliseerd model manifesteert het internet zich in zijn huidige vorm meer en meer als een tool voor een gecentraliseerde macht. Met de belofte van ultieme controle en efficiëntie in de kern is het een panoptisch instrument om naar elkaar en naar onszelf te kijken. De kwalijke bijeffecten van deze technologieën hebben tot gevolg dat het gesprek hoofdzakelijk gaat over de ecologische impact van de infrastructuur en ons internetgebruik, de ontwrichtende invloed op het landschap en de humanitaire implicaties van het delven naar grondstoffen. Ook de ruim-

telijke implicaties van onze internetconsumptie (distributiecentra in ons landschap, de opslag van onze data met de misleidend lichte naam Cloud en de enorme hoeveelheden energie die we verbruiken) zijn onderdeel van dit gesprek.

Nieuwe media zijn niet meer nieuw en weerspiegelen als geen ander medium de geloofs- en machtsstructuren in onze maatschappij en onze tijd. Binnen de reflectieve praktijk in het digitale domein worden de constant veranderende invloed en wisselwerking van deze technologieën op systemisch niveau onderzocht, geanalyseerd en geproblematiseerd. Technologie is niet neutraal, maar veelal ontworpen in het Westen, dus ook ontwikkeld en ontworpen met onze vooroordelen. Het koloniale project wordt in het huidige systeem opnieuw opgebouwd. Dit vraagt om een herbezinning van het discriminatoire karakter ingeschreven in de technologieën, van onze relatie tot grondstoffen en werk, of de westerse culturele hegemonie ten opzichte van bijvoorbeeld de Global South. Ook de dominantie of monopolisering van de Engels taal en ons onvermogen aan te sluiten op andere talen en schriftsystemen verdienen onze aandacht. Al deze zaken staan op gespannen voet met de roep om een meer open, eerlijke, lokale en inclusieve samenleving in een gepaste relatie met het wereldwijde krachtenveld. Het gesprek hierover heeft politieke implicaties voor ethische en culturele perspectieven op technologie en innovatie. De vraag is niet langer of technologie een politieke dimensie heeft, maar hoe we nog in staat zijn de machtsdynamiek van technologie te beïnvloeden. Hieronder ligt de vraag hoe we deze technologie werkelijk kunnen democratiseren, en nog belangrijker hoe deze technologie ons kan helpen het publieke gesprek over de democratie te organiseren.

nieuwe stemmen, nieuwe vormen, nieuwe taal

Deze sociaal-politieke implicaties vinden hun weg in de digitale beeldcultuur. Een generatie is opgestaan die haar eigen condities creëert. Ontwerpers positioneren hun praktijk in de urgente maatschappelijke vraagstukken en engageren met thema's afkomstige uit Cultural Studies, thema's als diversiteit, intersectionaliteit, het denken op het kruispunt van postkoloniale, queer of feministische theorieën. Wars van labels, kaders of instituten verdwijnen de grenzen tussen artistiek onderzoek, politiek activisme

en populaire cultuur, en is het vraagstuk van de disciplinaire achtergrond verdwenen. De ontwerper vindt zichzelf opnieuw uit als journalist, als politicus, met de autonomie van de kunstenaar en diens visuele instrumentarium. Dit is een gemengde 'post-witte' groep met zeer diverse etnische achtergronden en hoog opgeleid. Deze *practitioners* opereren alleen, of werken samen in gedecentraliseerde netwerken, in collectieven, op platforms of middels coöperatieve methodologieën. De verschillende leden hebben verschillende redenen om betrokken te zijn of samen te werken. Daarbij is de gemeenschappelijke deler vrijblijvendheid en werkt men rond een experimenteel artistiek proces samen op tijdelijke basis. Dit is een nieuwe vorm van kritische praktijk, waarbij een deel van de esthetiek niet in het product besloten zit maar in de relatie, in de netwerken en in datgene wat het proces teweegbrengt.

Voortkomend uit de Maker Movement, is Critical Making een ander domein waar (publieke) ruimte wordt herwonnen. Deze beweging stelt vragen bij de ecologische en economische implicaties van technologische ontwikkeling en materialen. De grondhouding is er een van een kritisch-reflectieve pauze en heeft raakvlakken met (ont)leren (het bewust verouderde kennissystemen afleren), kunst en design, sociale kritiek, gemeenschapsorganisatie, activisme, (alternatieve) stadsvernieuwing en met de wil sociale ongelijkheid en de milieucrisis te adresseren. Resultaten krijgen vaak in on-offline self publishing vorm en worden in informele en onvindbare Slack-netwerken gedeeld.

Zoals hierboven benoemd, wordt er veelal ad hoc samengewerkt aan tijdelijke projecten. Daarmee rijst te vraag hoe deze praktijken te waarborgen in digitaal erfgoed of hoe nieuwe maakcultuur te bewaren. Bewaren staat immers op gespannen voet met een vluchtige praktijk, vluchtige loopbanen en de hoge omloopsnelheid van productie, wat eigen is aan het medium. Een productieve omgang met dit jonge erfgoed zou echter niet van bovenaf moeten worden opgelegd, maar uit de community zelf moeten komen. We weten inmiddels dat geschiedschrijving de macht van representatie (dus ook onderrepresentatie) in zich draagt. Zo zou er een bijdrage kunnen worden geleverd aan de publieke sfeer, aan een techno-politiek discours, aan herdefiniëring van wat het maatschappelijk debat is, maar ook door wie dat

gesprek wordt gevoerd. Daarnaast is er nog de geconstateerde uitdaging ten aanzien van het conserveren of bewaren van digitale cultuur, namelijk van wat er exact bewaard zou moeten worden, omdat dragers stuk kunnen gaan en bestandsformaten snel gedateerd raken. Ook is er het aspect van regelgeving en intellectueel eigendom om rekening mee te houden. Zo kan een website in Nederland niet worden bewaard zonder toestemming van de auteur.

Deze praktijken en vormen van adhoc (samen) werken institutionaliseren vervolgens weer in het onderwijs, en vinden hun weg op scholen en (kunst)academies waar een zekere academisering heeft plaatsgevonden. Wonderlijk genoeg is een tegenbeweging te signalen bij de universiteiten en geesteswetenschappen waar een hang naar de praktijk zich vertaald in een journalistieke toon.

Daarbij is het erfgoed van de kritische media-theorie in het kunstonderwijs deels opgepakt, dit vertaalt zich in artistiek onderzoek of in speculatief-theoretische verbeeldingen. In een drang naar legitimering van deze praktijken ontstaat er echter een jargon en eigen idioom. Hierdoor kan er geen of moeilijk aansluiting worden gevonden bij andere maatschappelijke velden, opdrachtgevers of groter publiek. Kortom, het ontbreekt aan een gemeenschappelijke taal om deze invloeden werkelijk te benoemen en te begrijpen en we treden deze ontwikkelingen en systemen tegemoet met een vocabulaire dat is geworteld in een verouderde manier van denken. Verder speelt in het Nederlandse onderwijs de roep om een derde cyclus, van hbo naar wo. Deze roep is gebaseerd op de erkenning van artistiek onderzoek, een eigen onderzoeksmethodologie, waarbij wel wordt samengewerkt met de universiteit, maar complementair daaraan kennis wordt ontwikkeld. De derde cyclus zet daarbij in op transdisciplinair onderzoek en zoekt aansluiting met een discours van hoog niveau, zoals bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk of Latijns-Amerika. Niet iedereen is positief over een derde cyclus. Er zijn ook stemmen die waarschuwen voor mogelijke verkokering door een verdere academisering van ontwerp en benadrukken dat de huidige geldstromen niet op een derde cyclus zijn ingericht.

Daarnaast zijn er het vraagstuk en het mandaat van de markt. Als exponent van deze tijd wordt ook daar gezocht naar een visie voor

een productieve toekomst, een industrie 4.0. De eerdergenoemde artistieke onderzoekers, veelal afkomstig van de kunstacademies, vinden nog onvoldoende aansluiting bij mogelijke opdrachtgevers. Tegelijkertijd wordt er weldig geïnvesteerd in research & development en wordt innovatie gevoed, echter vaker vanuit een technische of wetenschappelijke bedoeling. Ontwerpers die zich toeleggen op programmeren denken vaak systemisch en zoeken wendbaar naar mervoudige waarde creatie in de omgang met vragen van de opdrachtgevers. Met name in het digitale domein zien we creatieven die zich toeleggen op ontwerpen op het kruispunt van de fysieke objecten in combinatie met producten en diensten die het Internet of Things mogelijk maken. Juist doordat zij zich kritisch en reflectief opstellen en bepaalde ethische waarden aan een proces toevoegen, vormt hun inbreng vaak een grote meerwaarde in product, dienst of proces. Op het grensvlak van deze autonome en toegepaste praktijken kan worden toegewerkt naar oplossingsrichtingen voor hardnekkige vraagstukken in onze samenleving.

toekomst

Al sinds de uitvinding van Gutenbergs drukpers, rond 1440, wordt het gesprek over technologie, kennis, productie en disseminatie (en de toekomst van werk) gevoerd. Echter, waar destijds alles in een integraal industrieel proces met elkaar was verbonden, leven we nu in een tijd van hyperfragmentatie. Deze fragmentatie zegt iets over de ontwikkeling en verbreding van de discipline en biedt ruimte aan nieuwe stemmen binnen de digitale cultuur, maar deze stemmen vinden nog geen aansluiting bij opdrachtgevers. Anderzijds kapitaliseert de markt op creatieven werkzaam in het digitale domein die 'ahead of the curve' zijn. Deze meer toegepaste praktijken waarborgen in het krachtenveld van de markt waarschuwingen met betrekking tot Big Brother, ethische dilemma's rond bijvoorbeeld artificiële intelligentie (AI) of Machine Learning. Ontwerpers voeren onderling actieve gesprekken, maar vaak achter gesloten online deuren, op afgeschermd platformen zoals Slack.

Vanuit het veld komt de roep om ecosystemen te bouwen en programma's te ontwikkelen die zijn georiënteerd op samenwerking. Daarbij zou er ruimte moeten worden gemaakt om

structureel na te denken en te zoeken naar samenhang, in plaats van competitie te voeren. In samengestelde en meerstemmige teams zou er moeten worden gereflecteerd op en geëxperimenteerd met een geheel van activiteiten, in plaats van acceleratie en 'nieuw'. Er zou kunnen worden toegewerkt naar verdieping en verbinding. We hebben een aantal instituties, fondsen en festivals die dat gesprek faciliteren, middelen beschikbaar stellen, het podium bieden voor het debat en om het potentieel van digitale cultuur zichtbaar te maken. Daarbij is de fysieke infrastructuur van het internet in Nederland van hoog niveau. Kortom de condities zijn er, maar we staan aan het begin van dat gesprek.

Daarbij zou er voorbij moeten worden gegaan aan de systeemlogica en de verwachting dat cultuur altijd een monetair of duidelijk gewin oplevert. Binnen het Nederlandse pragmatisme, historisch niet erg ideologisch verankerd, zou er sprake moeten zijn van een vertrouwen in de ontwerpgemeenschap en de waarden die ze meebrengt en minder moeten worden gelet op de verschijningsvorm of schaal van een initiatief.

conclusies en aanbevelingen

Hieronder volgt een aantal bespiegelingen en adviezen op basis van de vele gesprekken gevoerd met personen die een leidende, kritische of opiniërende stem hebben in de deelgebieden architectuur, vormgeving en digitale cultuur.

De gesprekken waren gestructureerd rond een set terugkerende vragen en hadden betrekking op de generieke (cultuurpolitieke) analyse van ontwerpkritiek, verweven met de inbreng van de specifieke kennis en discipline van de geïnterviewden. De gesprekken gingen in op het (recente) verleden om de condities van het huidige culturele klimaat voor ontwerpkritiek beter te duiden. De optekening van een dergelijk onderzoek is altijd incompleet en immer gekleurd. De generieke aspecten gerelateerd aan nu actuele maatschappelijke thema's zijn hieronder gecombineerd met een aantal specifieke proposities voor de stimulering van kritiek, reflectie en debat binnen de onderzochte disciplines architectuur, vormgeving en digitale cultuur.

ruimte maken

In de Nederlandse context is waardering voor cultuur geen vanzelfsprekendheid. Er is sprake van een strijdtoneel waar politieke ideologieën worden opgevoerd en electorale belangen worden uitgespeeld. Het huidige culturele klimaat wordt gekenmerkt door economisch rendement en maatschappelijke legitimering. De terugtrekkende en decentraliserende overheid, in combinatie met de vergaande privatisering, heeft een klimaat gecreëerd waar utiliteit en economisering de overhand hebben. Het dogma is nuttig te zijn, terwijl de uitdagingen waar we maatschappelijk voor staan, vragen om ruimte voor onderzoek en experiment om vandaar uit tot een werkelijk nieuwe visie te komen en gemeenschappelijke perspectieven te verbeelden. Hier hebben de ontwerpende disciplines een rol te spelen. Echter het klassieke idee van theorie volgend op een praktijk, van een ontwerper aangescherpt door de criticus, is fundamenteel en radicaal veranderd. Deze verandering introduceert de vraag hoe de (discursieve) ontwerp-praktijk kan worden benaderd in termen van kritiek, reflectie en debat. Dit is geen pleidooi voor een vorm van behoudzucht van pre-Halbe Zijlstra, maar een roep om nieuwe zienswijzen de ruimte te bieden en is dus een appel om

mandaat te geven aan degenen die daar ideeën over hebben. Ook als we de waarde van deze ideeën nog niet geheel herkennen of kunnen duiden. Het wonderlijke is dat de meest urgente opgaven niet zonder meer als zodanig worden ervaren of worden opgepakt als veranderkansen. Als een kikker die in de pan blijft zitten, terwijl het water langzaam warmer en warmer wordt. Behoudzucht wint het van (ontwerpend) veranderpotentieel.

Urgente opgaven betreffen de domeinen voedsel(zekerheid), water (schaarste en overvloed), migratie, sociale ongelijkheid/inclusie, (bio) diversiteit, klimaatbestendigheid en de ophanden zijnde energietransitie, maar ook betaalbaarheid en beschikbaarheid van woningen en de kwaliteit van de publieke ruimte. Allemaal zaken gerelateerd aan een economie gebaseerd op groei en extractieve fossiele brandstoffen, de toename van de wereldbevolking en de ongelijkheid in welvaart, kortom: de optelsom en acceleratie van het bestaan zelf. Stuk voor stuk onderwerpen die zo groots en systemisch zijn dat ze ons overweldigden met hun schaal en we niet of nauwelijks tot handelen lijken te komen. We zijn aan het einde van een cyclus beland en hebben nog geen taal of instrumentarium voor de volgende fase. Dit zijn allemaal thema's en systemische vraagstukken waar de ontwerpende disciplines perspectieven kunnen bieden. Niet alleen op een disciplinair eiland, maar integraal, meerstemmig en maatschappelijk. Immers, al deze opgaven hebben een proportionele relatie tot elkaar, wat in de achtertuin gebeurt resoneert op planetaire schaal. Dit stelt uiteraard ook eisen aan de geïnstitutionaliseerde machts- en financiële structuren binnen de maatschappij en de ontwerpsector zelf. Deze structuren verwijzen vaak nog naar een bepaald wereldbeeld, dat van de één-wereld-wereld, namelijk de westerse wereld gedomineerd door de wetten van de witte mens. Dit alles leidt tot de herdefiniëring van de rol van ontwerp, hoe te positioneren en engageren als beoefenaars en wat de belangrijkste verantwoordelijkheden zijn

binnen dit nieuwe speelveld. Er ligt een opgave kansen te herkennen en deze te stimuleren zodat kritiek, reflectie en debat met betrekking tot ontwerp volledig tot wasdom kunnen komen in een geactualiseerde vorm. Onze gepolitiseerde cultuur is vatbaar voor instrumentalisering en heel kwetsbaar voor bezuinigingen. Het is daarom van belang dat dit gesprek, het zoeken naar een nieuw idee over onderzoek en ontwerpkritiek, wordt ingebed in een politiek draagvlak, goed opdrachtgeverschap met maatschappelijke draagkracht. Benoemen is al belangrijk, maar nog acuter is ruimte maken, ruimte voor verbeelding.

fragmentatie van een veld

Over de gehele linie kan worden gesteld dat er sprake is van een gevoelde fragmentatie bij diegenen die werkzaam binnen de ontwerpende disciplines. Deze fragmentatie zegt iets over de veranderende praktijk, definitie en positie van de ontwerper en dus ook over de criticus, maar ook over het gebrek aan solidariteit of een gemeenschappelijk doel. Hier is een gemeenschappelijk doel niet te verwarren met eenduidigheid of een groots narratief. Dit gevoel van fragmentatie komt mede door de invloed van vergaande hybridisering van de praktijk: dus alle maatschappelijke thema's, wetenschappelijke domeinen en nieuwe werkvormen waartoe de ontwerper zich inmiddels verhoudt.

Een andere constatering betreft een fundamentele verandering binnen de disciplines zelf, namelijk dat de tegenstelling tussen praktijk en theorie ten dele is opgeheven en is versmolten in de kritische praxis. Daarmee is de beschouwende stem als reactie op de praktijk gemarginaliseerd en dus intrinsiek onderdeel geworden van die praktijk. En dit terwijl we maatschappelijk met een verouderd idee van de ontwerper leven, die van het genie dat mooie 'hebbedingen' maakt. Er ligt dan ook een opgave om tot een nieuwe vorm van collectiviteit binnen de ontwerpsector te komen.

Deze kritische praxis, of discursieve praktijk, kenmerkt zich door een andersoortige ethische, reflectieve en onderzoekende ontwerphouding. Een praktijk waaraan woord en (bewegend) beeld beide bijdragen. Representatie, het beeld, is niet langer een illustratie, maar heeft zich tot een zelfstandig onderzoeksdomein ontwikkeld. Zo vinden we op Instagram bij-

voorbeeld praktijken die het vrouwbeeld bevragen of in visuele beeldessays culturele zaken, representatie of etnische achtergronden agenderen. Van het geschreven woord naar beeld, van actief luisteren naar systemisch onderzoek, het palet waarmee een ontwerp tot uitdrukking komt is als het ware fluïde en meervoudig geworden. Daarbij heeft ieder medium een eigen intrinsieke logica, een relatie tot een geschiedenis en andere maatschappelijk resonanties. Tot voor kort gaven critici duiding door de impliciete waarden van een werk of een project te benoemen en in een bredere context te plaatsen, om zo duiding te geven en betekenis expliciet te maken. Daarmee plaatsten zij het ontwerp in relatie tot de lange lijn der dingen en dus in relatie tot, en in verband met een geschiedenis. Echter, er zijn er niet veel meer die een dergelijke eenduidige interpretatie van de discipline of intellectuele erfenis voorstaan. Er zijn uiteraard nog platforms en magazines die ruimte bieden aan schrijvers met een discipline-specifieke praktijk en zo in gesprek zijn met een achterban, zoals *Archined* of *FRAME*, maar deze hebben een precair bestaan en zijn voor financiering veelal afhankelijk van goodwill en advertenties.

Het is met name de praktijk zelf waarin ontwerpkritiek tot uitdrukking komt in allerlei vormen en media. De verwachting is dan ook dat de verschuiving van materialisering naar medialisering door zal zetten, wat tot een verdere disciplinaire hybridisering en multimedia-lisering zal leiden. Uiteraard onder invloed van het democratiserend potentieel waar technologieën ons toe in staat stellen. Een dergelijke onderzoekende ontwerppraktijk is geen 'one size fits all', er zijn uiteraard ook ontwerpers die zich specialiseren en experimenteren binnen de traditionele kernwaarden of met materialen eigen aan een desbetreffende disciplines, zoals boekbinden, keramieken, Riso printen, tapijt tuften of bouwen met natuurlijke materialen.

De vraag is niet langer óf technologie een politieke dimensie heeft, maar hóé bestaande machtsdynamieken door technologie worden beïnvloed. Ondanks de gecentraliseerde macht die de (big) techbedrijven hebben, stellen hun technologieën ontwerpers werkelijk in staat het publieke gesprek over de democratie te organiseren. Dit kan variëren van het bijeenbrengen van collectieve netwerken rond een gemeenschappelijk doel, een individuele actie

tot het adresseren van systemische ongelijkheid en discriminatie in de technologieën zelf. Deze verschuiving heeft allerlei implicaties voor de verbreding, de verdieping en de meerstemmigheid in de samenleving en dus in de ontwerpende disciplines. Onze vooronderstellingen moeten daarbij worden geagendeerd en herzien. Het antwoord op de vraag naar betekenis van ontwerpkritiek, en ook de duiding van historische verankering, zou een brede intersectionele representatie van de geschiedenis en van de ontwerpproductie moeten zijn. Er ligt een opgave om de kennis van de klassieken te verbreden en te verbinden met meervoudige culturele en maatschappelijke perspectieven zoals afkomst, opleiding, gender, seksuele geaardheid en sociale ongelijkheid. Ook is er een verschuiving van het soort kennis en de hiërarchie die in onze kennissystemen besloten liggen. Aanvullend op ons cognitief weten maakt de actualiteit ruimte voor een geleefde ervaring of gesitueerde kennis als waarde.

vragen en antwoorden binnen het onderwijs

De aard en voedingsbodem van deze veranderde praktijk komt met name tot uitdrukking in het onderwijs. Binnen de drie besproken ontwerpdisciplines zien we een ontwerpstudent die opschuift naar een positie van maatschappelijke engagement gekoppeld aan een bepaald vorm van autonomie. Hier spelen tutores, lectoren, symposia en uiteraard de democratisering van informatie op het web een belangwekkende rol. Op het grensvlak van artistiek onderzoek, publieke ruimte en het politieke domein manifesteren deze studenten zich zowel fysiek als digitaal, interveniëren ze in de realiteit of dragen bij in de vorm van een speculatief utopisch vergezicht. Het betreft hier dus niet een geprivilegieerde of statische interpretatie van autonomie, maar een autonomie gerelateerd aan een veranderende realiteit en publieke waarden.

De roep om duurzamere relaties tussen mensen onderling, tussen mens en milieu, en mens en planeet wordt luider en hierdoor ontstaan nieuwe verhouding tot de actuele thema's rond technologie en inclusiviteit, identiteit, toegankelijkheid en leefbaarheid. Als een kanarie in de kolenmijn bevragen deze ontwerpers middels hun onderzoek onze gemeenschappelijk gedragen waarden. Deze ontwerppraktijken, de onderzoeksgeoriënteerde discursieve praktijk-

ken vinden echter onvoldoende aansluiting bij een breder maatschappelijk veld of de markt. Het gebrek aan aansluiting komt deels voort uit een onbegrip of onvoldoende besef van wat de toegevoegde waarde van ontwerp kan zijn. Ook speelt de ondoordringbaarheid in de taal een rol, een ontoegankelijk jargon komt voort uit een honger naar (zelf)legitimering van de sector maar vervreemdt ook, terwijl er juist een productief potentieel ligt in het samenbrengen en samenwerken. Immers, onze gemeenschappelijke verbeeldingskracht moet worden geprikkeld, waarbij de eigen ervaring, de eigen smaak of mening kan worden verbonden met een groter goed. Er zou gezocht moeten worden naar verbinding in taal zonder mensen murw te maken met abstracte theorieën.

Er liggen kansen in het verbinden van de maatschappelijke opgaven aan het onderwijs. Er zou daarbij zorgvuldig moeten worden onderzocht hoe deze domeinen aan elkaar te koppelen zonder dat de ruimte voor de persoonlijke ontwikkeling van de studenten daarbij in het geding komt. De tijd en ruimte die nodig zijn voor het ontwikkelen van een eigen stem of een autonome positie kunnen namelijk onder druk komen te staan door de vragen vanuit het maatschappelijk veld. Binnen het onderwijs leeft een vrees voor de prestatie- en afrekencultuur die steeds prominenter wordt. Er is een besef dat ons onderwijs deels al kraakt in zijn voegen. Het is een politieke keuze of en hoe we ruimte blijven maken voor experiment en onderzoek binnen ons onderwijsstelsel en deze niet verder onderwerpen aan economisering. Er dient zich een wonderlijke contradictie aan, de pragmatische Nederlandse ondernemingsgeest staat huiverig tegenover kritiek, terwijl een open tolerante houding juist uit diezelfde handelsgeest voortkomt. Het is ook deze open en nieuwsgierige ontwerphouding waardoor Nederlandse ontwerpers nog altijd als opererend in de frontlinie worden gezien, hét kenmerk waarom veel internationale studenten hier komen studeren.

media als medium

Er is reden voor voorzichtig optimisme. Langzaam verschuift er iets, ook in de bestaande machtsverhoudingen en ogenschijnlijk door niemand geregisseerd. Deze vernieuwingen ontstaan van onderop, veelal bij jongeren (of bij hen die jong van geest zijn) en het lijkt bijna een generationele consequentie van deze tijd.

Deze vernieuwingen komen tot uitdrukking in een veranderende relatie tot media, in veranderende verdienmodellen en andere samenwerkingsvormen. Uitzonderingen daargelaten is het gevoel dat de reguliere media, de publieke omroep en de dagbladen het hebben laten afweten als het gaat om het waarborgen van de publieke zaak. Inherent aan ons omroepbestel hebben redacteuren persoonlijke voorkeuren laten prevaleren boven het volgen van ontwikkelingen en deze ontwikkelingen te voorzien van duiding en een inclusieve samenhang. Wie de werkelijkheid oppervlakkig vereenvoudigt en de boodschap verpakt in verposing, creëert een eendimensionaal (mens)beeld zonder aansluiting met een complexere realiteit. Ook zijn de verschillende media losgezongen geraakt van verschillende gebruikers. Waar voor de een het debat pas wezenlijk is als dit wordt gevoerd in de vorm van een rondetafelgesprek op een podium van een debatcentrum, via de televisie of in de gedrukte media, is voor de ander een discussie pas echt democratisch en divers als deze op sociale media verschijnt. De traditionele manieren van debatteren, in de tweede helft van de twintigste eeuw voortgekomen uit de politieke ambitie om het publieke gesprek aan te jagen, zijn langzaam verworpen tot vormen van rituele bevestiging en lijfsbehoud, waar de hiërarchieën van macht en controle worden bekrachtigd. Structurele verandering vereist echter iets anders en de platforms op sociale media bieden uitkomst.

Bij deze (jonge) ontwerpers is er een hernieuwd geloof in het publieke domein en het gesprek aan het ontstaan. Hierbij staat een bepaalde vorm van zorg en zelfzorg centraal. Zo kan er mogelijk op termijn tegenwicht worden geboden aan het gebrek aan democratische publieke ruimte. Immers, in het aangaan van de opgaven waar we als samenleving voor staan, is een onafhankelijke positie en het stellen van de wezenlijke vragen onontbeerlijk. Dit vereist een maatschappelijke en persoonlijke weerbaarheid. Hoe kunnen we een nieuwe publieke ruimte, een democratische ruimte herwinnen, en utopische begrippen verbinden met de fysieke opgave? Hoe richt je de publieke ruimte zo in dat er een transformatie van mening naar oordeel kan plaatsvinden? Wat is het effect van cultuur of de discursieve praktijk bij het interveniëren in de publieke discussie?

hoopvolle perspectieven

De meest optimistische geluiden dienen zich aan in het digitale domein en de populairdere ontwerpculturen zoals gaming en mode. Het gesprek over mode en modeontwerpkritiek groeit uit de kinderschoenen. Ingegeven door het besef dat de uitbuiting van mens en aarde inherent is aan de mode-industrie, komt een ander soort gesprek tot wasdom. Dit uit zich in allerhande technologische innovatie, sociale initiatieven en thema's als de collectieloze collectie of onze digitale identiteit. Nu nog opererend in een niche, maar met groot zelforganiserend vermogen en mogelijk ook groot bereik. Deze hoopvolle perspectieven bevinden zich op het grensvlak van het systemisch herdenken van onze maatschappelijke structuren: de fysieke plek en ontmoeting in relatie tot technologisch potentieel geboden door het digitale domein. Dit in de context van de eerdergenoemde roep om meerstemmigheid, voorbij het individuele genie en een cultureel divers en ecologisch inclusief ontwerpklimate. De hoop is voelbaar.

De hoop steekt schril af bij de situatie binnen de architectuur, waar de landing hard voelbaar is na de *heyday* van de *starchitect*, de iconische uitingen en het 'fuck context' van het begin van deze eeuw. Deze ooit zo vitale discipline, met historisch gezien de langste geschiedenis in ontwerpkritiek, heeft zich in een haast faustiaanse overeenkomst met de markt vereenzelvigd, maar verloren. Een keizerlijk bewustzijn, surfend op de golven van het bestaan, heeft plaatsgemaakt voor een meer bescheiden, dienende positie bij het ontwerpen voor stedelijke en landschappelijke vraagstukken. Voorbij de vraag of vroeger alles echt beter was, is het aan de discipline om te reflecteren op de prognose van het CPB dat in 2050 ruim 80 procent van de wereldbevolking in stedelijke gebieden gevestigd zal zijn. Met alle humane en ecologische implicaties die de huidige opgaven aan het vak stellen. Om tegenwicht te bieden aan de complexe kluwen van macht, geld en politiek zou de architectuur juist nu op zoek moeten naar een nieuw mandaat.

rijker begrip

Zo kan er, naar het Griekse *krités*, een rijkere betekenis van kritiek landen: zij/hen/hij die beargumenteerd beoordeelt, analyseert, inter-

preteert of observeert. Een vorm van kritiek die niet negatief is, maar juist beargumenteert en bevraagt, een vorm die mogelijk nog niet wezenlijk in het Nederlandse maatschappelijk veld is geland. Voor kritiek moeten er criteria te benoemen zijn, die criteria moeten op hun beurt weer systematisch met elkaar samenhangen. Structureren van de werkelijkheid om het gesprek erover te voeren, is daarbij van belang, dit geeft duiding en existentiële betekenis. Grote woorden vragen om een groot gebaar. Hier is naast de cultuur de overheid aan zet.

Al met al wordt er over de gehele linie een fragmentatie in het culturele ontwerplandschap ervaren. Er is een behoefte aan een visie, een collectieve ambitie voor de toekomst. Deze visie voor de creatieve disciplines zou uiteraard divers en meevoudig moeten zijn. Eendracht in verscheidenheid, om Augustinus aan te halen. Hier zou institutioneel maar ook politieke betrokkenheid wenselijk zijn, het zoeken naar een gezamenlijk gedragen formulering van deze visie, naar iets of iemand met verbindende kwaliteiten, en ruimte maken voor fundamenteel experiment zonder de achterban te verliezen lijkt de weg voorwaarts.

We worstelen met de gevolgen van een wereldorde die op zijn laatste benen loopt, waarin we een teruggetreden overheid zien die erop vertrouwt dat de BV Nederland de ontstane gaten zou dichten. Sterk bestuur, doortastende regelgeving en maatschappelijke visie zijn harder nodig dan ooit. Geef de ontwerpsector verantwoordelijkheid in plaats van zijn vermogen tot het creëren van waarde aan te wenden als een panacee voor bezuinigingen. Ook hier is het professionele natuurlijk geworteld in persoonlijke geloofssystemen gekoppeld aan handelingsperspectief. Geef ontwerpers agentschap. Mensen zijn veelal redelijk en slim, geef hen het eigenaarschap van en voor een vitale democratie. We zijn toe aan een eenentwintigste-eeuwse vorm van wederopbouw.

Nederlands ontwerp in een groter verband

Er ligt voor Europa een kans om met name de ethiek van technologie op te pakken. De afwezige kennis in de bestuurlijke arena om tot *good governance* te komen, wordt ingelopen. De recente EU-reprimande aan de technologische *corporates* vanwege hun marktmonopolie is

een eerste stap en schept een precedent voor vragen rond privacy en bescherming, veiligheid en vaardigheid van onze data. Internationaal zijn de VS nog leidend in ontwikkelingen van software, platforms en online diensten, mede doordat Silicon Valley sinds de Koude Oorlog door Amerikaanse overheidsprogramma's wordt gesteund bij het ontwikkelen daarvan. Maar nu de opkomst van China en zijn transitie van industrieel producent naar ontwikkelende partij is voltrokken, ligt er voor Europa bij uitstek de kans zich als hoeder van de publieke zaak te manifesteren. Zonder de 'moral high ground' te belopen, maar door het stellen van de juiste vragen. Deze houding is ook historisch gewaarborgd in ons humanistisch erfgoed. Daarmee is er voor de ontwerper ook een uitdrukkelijke rol te spelen in het internationale domein. Ver voorbij de rol van representatie of complementair aan handelsmissies van de ministeries van Buitenlandse en Economische Zaken, gefaciliteerd door de ambassades, zou een volgende wezenlijk stap gemaakt kunnen worden. De derde generatie Nederlanders met een migratieachtergrond is hierbij van wezenlijke en toevoegde waarde. In hun levenspad ligt immers al de nieuwe weg besloten, die van het overbruggen van twee culturele contexten en de uitwisseling daartussen. Zo voorkomen we tegelijkertijd de reproductie van een eenduidig wereldbeeld, en kan er worden toegewerkt naar een cyclisch en samenhangend geheel. Mits we natuurlijk voldoende tijd en grondstoffen hebben om die toekomst voor *humans* en *non humans* vorm te geven.

**stimuleringsfonds
creatieve industrie**

**vormgeving
architectuur
digitale cultuur**

**groothandelsgebouw
ingang c, 5e etage
weena 723, rotterdam**

**+31 (0)10 436 16 00
info@stimuleringsfonds.nl
www.stimuleringsfonds.nl**

**facebook.com/Stimuleringsfonds
twitter.com/StimuleerFonds
linkedin.com/in/stimuleringsfonds
instagram.com/stimuleringsfonds**